

Luka Ilić

ZGODNJENOVOVEŠKI IZOBRAŽENEC MED KONFESIJAMI

Protestantske povezave Andrije Dudića (1533–1589)

Uvod

Dosedanje zgodovinopisje je Andrijo Dudića¹ (Andreas Dudith Sbardellati), po rodu iz Orehovice (Medžimurje), obravnavalo kot kontroverzno osebo. Avtorji, kot sta Quirinus Reuter (1558–1613) in Georg Michael Lingelsheim (1556–1636), ga uvrščajo med pripadnike Reformirane cerkve, drugi pa ga zaradi prijateljevanja s Faustom Sozzinijem (Socinius, 1539–1604) in Jakobom Paleologom z Iosa (Jacobus Palaeologus, pribl. 1520–1585) prištevajo k privržencem antitrinitarizma. Dudić se je po svojem izstopu iz Rimskokatoliške cerkve (1567) sam sicer opredeljeval kot konfesionalno nevtralen, bil pa je vpet v široko evropsko mrežo protestantskih povezav.

V članku bomo – kolikor nam to omogoča analiza Dudićeve obsežne in večinoma objavljene korespondence² – predstavili mrežo Dudićevih povezav, še posebno za čas njegovega bivanja v šlezijemskem Wrocławu

- 1 Dudić je svoj priimek zapisoval na vsaj tri načine: kot Duditz, Dudicz in (najpogosteje) Dudith. Svoje rojstno ime je vedno zapisal kot Andreas, toda stiki, s katerimi si je dopisoval, so ga imenovali različno: Italijani kot Andreae ali Andrea, Madžari András, Poljaki pa Andrzej. Njegov priimek pa so sploh zapisovali zelo različno. Poleg oblik, ki jih je sam uporabljal, najdemo še Dudycz, Duditii, Dudithio, Dudicio, Duditio in celo Diduthio. Ker pa je Dudić uporabljal tudi slovansko obliko svojega priimka, jo v slovanskih jezikih lahko ohranjamo. Poleg omenjenih oblik priimka je Dudić svoja pisma včasih podpisal tudi s kriptonomom »Peregrinus«, včasih pa zgolj z A. D.
- 2 Lech SZCZUCKI, Tibor SZEPESY et al. (ur.), *Andreas Dudithius Epistulae*, 6 zvezkov (1554–1580). Budimpešta: Magyar Tudományos Akadémia, 1992–2005 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova XIII). V šestih zvezkih je objavljenih 1033 pisem. Korespondenca zadnjih devetih let Dudićevega življenja pa žal vse do danes ni uredniško obdelana.

(tedanji Breslau). Poleg pisem je pomemben vir informacij tudi Dudićeva delno rekonstruirana knjižnica, saj je iz nje razvidno, katera protestantska dela je bral.³ Poskušali bomo ugotoviti, kako so se Dudićeve protestantske povezave oziroma mreže njegovih stikov razvijale in kateri osebni stiki so mu bili posebno pomembni, ne nazadnje pa tudi prikazati širino njegovih znanstvenih interesov in kompetenc.

Dudićevo življenje in njegovi interesi

Andrija Dudić Orehoviški (Andreas Dudith von Horehowicza) se je rodil leta 1533 v Budimu kot sin hrvaškega plemiča Jeronima in matere Magdalene, ki je bila potomka beneške plemiške družine Sbardellati. Po opravljeni latinski šoli v Wrocławu je študiral v Padovi in Parizu. Odločilno vlogo pri izobrazbi mladega Dudića kot tudi pri izbiri kraja nadaljnjega študija je imel njegov stric po materini strani, August Sbardellati (1500–1552), ki je bil škof v mestu Vác. Leta 1560 je bil Dudić posvečen v rimskokatoliškega škofa dalmatinskega Knina, leta 1562 je bil imenovan za škofa Csanáda, leta 1563 pa prav tako kot škof poklican v Pécs. V letih 1562 in 1563 je Dudić kot predstavnik ogrskega klera na Tridentinskem koncilu »odločno terjal odobritev porok za duhovnike in pripustitev laikov h kelihu pri sveti večerji«. ⁴ Cesar Maksimilijan II. (1527–1576) ga je postavil za cesarskega svetovalca in odposlanca na poljskem dvoru (od 1565). Na Poljskem je spoznal dvorno damo Regino Straszówno, ki je bila kalvinsko reformirane veroizpovedi. Dudić se je z njo na skrivaj poročil februarja 1567 in prelomil z rimsko Cerkvijo, od takrat pa sta živela najprej v Krakovu. ⁵ Njegova že omenjena drža

3 József JANKOVICS/István MONOK (ur.), *András Dudith's Library. A partial reconstruction. Compiled and with an introduction.* Szeged: Scriptum KFT, 1993.

4 Johann Franz Alber GILLET, *Crato von Crafftheim und seine Freunde. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte. Nach handschriftlichen Quellen.* Frankfurt am Main: Brönnner, 1860/61, 1. zv., str. 259. Dudićeve govore na Tridentinskem koncilu iz leta 1562 je v hrvaščino prevedel klasični filolog Željko Puratić. Glej: Andrija DUDIĆ, Govori na koncilu u Tridentu 1562 godine, *Mogućnosti* 38 (1991), 8–10, str. 737–774.

5 Lech SZCZUCKI, Dudith-Sbardellati, Andreas (1533–1589), v: *Theologische Realenzyklopädie.* 36 zvezkov. Berlin: De Gruyter, 1976–2004; 9. zv. Dionysius Exiguus – Episkopalismus (1982), str. 204–206.

glede obhajila pod obema podobama in odprave celibata je kot verski razlog najbrž prispevala k njegovi odločitvi, da zapusti Rimskokatoliško cerkev. Prvega maja 1576 je bil Štefan Báthory (1533–1586) kronan za kralja Poljske. Njegov tekmeč v potegovanju za poljsko krono je bil cesar Maksimilijan II. Zato je bil Dudić kot član avstrijskega državnega zbora in cesarjev privrženec kmalu zatem izgnan iz Poljske. V letih med 1576 in 1579 je prebival na Moravskem, od leta 1579 pa v luteranskem Wrocławu, v Šleziji. Po smrti svoje prve žene se je vnovič poročil, tokrat z Elzbieta Zborowsko⁶ (†10. 12. 1601, Czarkowoy), vdovo grofa Jana Amorja Tarnowskega (1488–1561), velikega hetmana poljske krone. V Wrocławu je Dudić tudi umrl in je pokopan v cerkvi Svete Elizabete. Soproga Elzbieta mu je postavila nagrobnik z epitaфом.⁷ Nagrobni napis povzema Dudićeve odlike in zasluge:

»V slavo Najvišjega. V spomin Andrije Dudića Orehoviškega, gospoda Schmieгла, potomca starodavne rodbine, obdarjenega z izvrstnimi odlikami, vsestransko učenostjo, temeljitim poznavanjem najrazličnejših jezikov, zavoljo premnovega izkustva v najpomembnejših in karseda raznolikih zadevah zares odličnega in neprimerljivega moža, ki je bil svetovalec in tajnik treh cesarjev, Ferdinanda I., Maksimilijana II. in Rudolfa II., in je zasedal najvišja mesta, duhovna in svetna; ki je v kar največjo slavo opravljal

- 6 O odnosih med družino Zborowski in Dudićem prim. Christoph AUGUSTYNOWICZ, *Die Kandidaten und Interessen des Hauses Habsburg in Polen-Litauen während des zweiten Interregnums 1574–1576*, Wien: Dissertationen der Universität Wien 71, 2001, str. 42–43.
- 7 Iskreno se zahvaljujem gospodu profesorju Janu Harasimowiczu iz Wrocława za fotografijo Dudićevega epitafa.

najodličnejše naloge cesarskega odposlanca pri tujih kraljih in gospodih. V spomin nanj, ki je bil vsem drag, nikomur sovražen in od vseh občudovan, je v svojem imenu in v imenu njenih otrok ob premnogih solzah svojemu ljubljenu soprogu ta spomenik postavila Elžbieta iz slovitega in odličnega rodu Zborowski, ki je izrazila željo, da svojega dragega, s katerim je v tesni povezanosti preživela deset let tukajšnjega življenja, tudi v smrti ne bi zapustila, temveč bi počivala z njim v istem grobu.

Živel je 56 let in 7 dni in je umrl v Wrocławu 23. februarja 1589.

Živela je [...] let in [...] mesecev in je umrla [...]»⁸.

Čprav je bil Dudičev grob sprva mišljen kot družinska grobnica, Elžbietina želja, da bi jo pokopali poleg njenega moža, ni bila izpolnjena, zato so mesta v besedilu na podnožju nagrobnika, na katerih bi morali biti vpisani podatki o njeni smrti, vse do danes ostala prazna.⁹ Razlog za to, da Elžbieti niso dovolili, da bi bila pokopana v cerkvi sv. Elizabete, je najbrž treba iskati v njenem distanciranju do luteranske cerkve zaradi povezanosti s socianizmom. K temu ni prispevalo zgolj dejstvo, da se je Dudića zaradi javnega izražanja naklonjenosti italijanskim antitrinitarcem prijel in še po njegovi smrti držal sum arianstva. Tudi Dudičeva hči Regina se je leta 1593 poročila z unitaristom Hieronimom Moskorzowskim (Moscorovius, 1560–1625). Moskorzowski je bil zaupnik Fausta Sozzinija in eden glavnih predstavnikov unitarizma ter njegov vodilni razširjevalec med poljsko-litovskim plemstvom.

Dudić je pokazal znanstveni interes za veliko disciplin – ne le za teologijo, temveč med drugim tudi za filozofijo, zgodovino, medicino, matematiko in astronomijo. Zato ga lahko štejem za tipičnega predstavnika poznega humanizma, namreč v smislu univerzalnega izobraženca, ki se uveljavlja na različnih področjih vednosti in ki deluje na različnih področjih življenja, npr. v politiki, diplomaciji, cerkvi. Dudičevo dobro poznavanje številnih jezikov lahko dokažemo tudi iz njegove ohranjene

- 8 Navajam po: Hermann LUCHS, *Die Denkmäler der St. Elisabeth-Kirche zu Breslau*. Breslau: Ferdinand Hirt, 1860, str. 36; prvi del epitafa tudi v: Željko PURATIĆ, Hrvatski humanist Andrija Dudić, *Mogućnosti* 38 (1991), 8–10, str. 725–736, tukaj str. 726.
- 9 Jan HARASIMOWICZ, *Visuelle Strategien der Identitätsbildung im multikonfessionellen Breslau*, v: Maria DEITERS in Evelin WETTER (ur.), *Bild und Konfession im östlichen Mitteleuropa*. (Studia Jagellonica Lipsiensia 11.) Ostfildern: Thorbecke, 2013, str. 33–103, tukaj str. 56.

korespondence: dopisoval si je v latinščini, italijanščini, nemščini, madžarščini in poljščini. Že med svojim študijem v Parizu pa se je temeljito posvečal grščini. Njegova knjižnica, *Bibliotheca Dudithiana*, izraža moža z bogato zbirko knjig, ki je zajemala tako antične klasike (npr. Aristotela in Cicerona), cerkvene očete (npr. Avgušтина), humaniste (Erazma Roterdamskega, Pica della Mirandolo) kot tudi lastnikove sodobnike, znanstvenike, kot sta Paracelsus (1493–1541) ali Tycho Brahe (1546–1601).¹⁰ Dokaz, da je te knjige tudi aktivno bral, so marginalije in pripisi. Ti so pogosto obsežni in posejani čez celotne knjige.

Dudićeva mreža stikov z evropskimi kalvinci

Čeprav je po prestopu v protestantizem Dudić izjavil, da ne pripada nobeni veroizpovedi, ni skrival svojih simpatij do pripadnikov reformirane veroizpovedi (kalvincev). Med bivanjem v Krakowu je hodil v cerkev reformirane skupnosti, v kateri je bil kot pridigar dejaven Szymon Zacjusz (Simon Zacius, pribl. 1507 do pribl. 1591).¹¹ Zelo verjetno je prav v tej skupnosti Dudić lahko navezoval stike, ki so omogočili njegovo poznejše dopisovanje. Stik s Théodorjem Bezo (de Bèze, lat. Beza, 1519–1605), ki se je razvil v dolgoletno obširno dopisovanje, mu je posredoval Krzysztof Treacy (Thretius, pribl. 1531–1591), poljski kalvinec, pedagog in rektor evangeličanske šole v Krakowu. Najzgodnejše ohranjeno Dudićevo pismo Bezu je datirano 18. aprila 1568, zanimivo pa je že zato, ker se v njem dotika vprašanja vloge elementov svete večerje za veljavno prejetje zakramenta.¹² Dudić je švicarskega teologa vprašal za mnenje, kaj naj stori, glede na to, da čuti odpor do vina, ki mu skorajda onemogoča, da bi bil deležen svete večerje. To pismo pa se že nanaša na predhodno korespondenco.¹³ Njuno dopisovanje je trajalo do leta 1585, po tematiki pa je bilo predvsem teološko.

10 JANKOVICS in MONOK (ur.), *András Dudith's Library*, kot v op. št. 3.

11 GILLET, Crato von Crafftheim und seine Freunde, kot v op. št. 4, str. 264, 269.

12 Glej: *Correspondance de Théodore de Bèze*, Hippolyte AUBERT, Alain DUFOR et al. (ur.), do zdaj 40 zvezkov, Ženeva: Droz, 1960–; 9. zv. (1978), korespondenca št. 601, str. 58–59. Bèzov odgovor je na straneh 60–61.

13 Glej: Dudith à Théodore de Bèze, Kraków, le 18 avril 156[8], v: *Andreas Dudithius Epistulae*, 2. zvezek: 1568–1573 (1995), kot v op. št. 2, str. 55–56.

Videti je, da so se Dudićeve simpatije do reformiranega, a tudi do antitrinitarističnega gibanja razvile vzporedno z njegovim izstopom iz Rimskokatoliške cerkve. Antitrinitarcem je izrazil svoje sočutje zaradi preganjanj, katerim so bili izpostavljeni, obenem pa se je tudi njihova kritika nauka o Trojici ujemala z njegovim lastnim zavračanjem tako rimskokatoliškega kot tudi reformiranega načina utemeljevanja nauka o Trojici in nauka o Kristusovem predobstoju. Dudićeva fascinacija z antitrinitarizmom je našla oporo v prijateljstvih s Simonejem Simonijem (Simon Simonius, pribl. 1522–1602) iz Lucce, z Jakobom Paleologom, s katerim je bil v stiku do leta 1572 in še z drugimi. Po smrti poljskega kralja Zygmunta II. Augusta (1520–1572) je Dudić vnovič stopil v politično službo Habsburžanov in od takrat se je bal, da bi ga zaradi izjav v prid antitrinitaristični filozofiji in teologiji ožigosali kot heretika ter bi bil posledično ob svojo novo pridobljeno službo.

Zato pa se je po letu 1572 spet okrepila Dudićeva pisna korespondenca s teologi reformirane smeri (kalvinci) iz več koncev Evrope. Mreža njegovih stikov je segala po eni strani do Švice: Dudić se je tu poleg korespondence s Teodorjem Bezo dopisoval tudi s zürriškima reformiranima teologoma Josiasom Simlerjem (1530–1576) in Johannesom Wolfom (1521–1571). Tudi ta stika je Dudić navezal prek Trecya. K nadaljnjim stikom spadajo Péter Juhász Méliusz iz Debrecena (1532–1572), poznejši škof Reformirane cerkve na Sedmograškem¹⁴ in Péter Károlyi (Petrus Carolinus Pannonius), kalvinski pridigar v Velikem Varadinu (Nagyvárad, danes Oradea). V nemških deželah je bil v dopisnem stiku s heidelberškimi profesorji Girolamom (Hieronymus) Zanchijem (1516–1590), Thomasom Erastusom (1524–1583) in z Zachariasom Ursinusom (1534–1583), rojenim v Wrocławu. Hkrati si je dopisoval tudi s skupino izobražencev v Wittenbergu, Leipzigu, Nürnbergu in Altdorfu, ki so simpatizirali z reformirano teologijo. Temu krogu sta pripadala tudi v Wrocławu rojeni Johannes Crato von Krafftheim (1519–1585) in Hubert Languet (1518–1571). Oba sta bila nekaj časa dejavna na dunajskem dvoru. Dudićeva prva pisemska izmenjava s Cratom von Krafftheimom je bila že leta 1570.

14 Dudith à Péter Méliusz [Pietro Melio], Kraków, le 22 septembre 1571, v: *Andreas Dudithius Epistulae*, 2. zv., kot v op. št. 2, str. 319–320.

Določena teološka vprašanja se v Dudićevih pismih vedno znova pojavljajo. To velja še posebno za leta, ki jih je preživel v Šleziji. Iz pisem tega obdobja je razvidno, da je Dudić glede svete večerje zastopal obliko reformiranega nauka. V tem kontekstu se je spoprijel tudi s *Formulo concordiae*.¹⁵

Dudićevo nagnjenje h kalvinstvu je pustilo sled tudi v njegovi knjižnici. Tako v njej najdemo Bezove in Calvinove spise, npr. drugo izdajo Calvinovih *Institutio* iz leta 1539 kot tudi Calvinov *Komentar k Apostolskim delom*, njegove spise zoper Miguela Serveta (Michael Servetus, † 27. 20. 1553), Alberta Piggheja (Albertus Pighius, 1490–1542) itn., a tudi knjige Heinricha Bullingerja (1504–1575), Lamberta Daneaua (pribl. 1530–1590), Rudolpha Gwaltherja (1519–1586), Pietra Martire Vermiglija (Petrus Martyr Vermilius, 1499–1562), Wolfganga Müsliina (Wolfgangus Musculus, 1494–1563), Girolama Zanchija, Zachariasa Ursinusa in Pierra Vireta (1511–1571). Švicarski in nemški kalvinci (še posebno iz heidelberškega kroga) so v Dudićevi zbirki zelo zastopani. Sicer pa je vzpostavil korespondenco tudi z antitrinitarcem Faustom Sozzinijem. Prvo ohranjeno pismo iz te korespondence izvira iz leta 1580.

Ko je moral leta 1576 zapustiti Krakov, se je Dudić preselil v mejno grofijo Moravsko, kjer je kupil svobodno stanovsko gospostvo v Paskovu. Vrata njegovega doma so bila široko odprta za goste, med katerimi so bili številni izobraženci in prijatelji.¹⁶ Tako je na primer v Paskavu nekaj časa živel Italijan Marcello Squarcialupi (1538–1599), ki je v Baslu konvertiral k reformirani veri, pozneje pa je postal antitrinitarec. Dudić pa se je med svojim bivanjem na Moravskem pridružil cerkvi češko-moravskih bratov (Unitas fratrum).¹⁷ Moravsko je naposled zapustil, ker se pod jurisdikcijo olomouškega škofa ni počutil varno, in se preselil v šlezijski Wrocław.

15 Glej npr. Dudićevo korespondenco iz leta 1578 z nekdanjim wittenberškim profesorjem Esrom Rüdingerjem (1523–1591), ki je moral pobegniti iz volilne kneževine Saške, potem ko je zavrnil, da bi podpisal Torgauske člene, v: *Andreas Dudithius Epistulae*, 6. zvezek: 1577–1580 (2002), kot v op. št. 2.

16 GILLET, *Crato von Crafftheim und seine Freunde*, kot v op. št. 4, str. 299.

17 Lech SZCZUCKI, Some Remarks on Andrew Dudith's World, v: Mihály BALÁZS in Gizella KESERŰ (ur.), *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16th–17th Centuries*. (Studia Humanitatis II.) Budapest: Balassi Kiadó, 2000, str. 347–354, tukaj str. 350.

Dudićeve kalvinske povezave v Wrocławu

Potem ko se je v Wrocławu leta 1524 pod vodstvom Johanna Hessa (1490–1547) uveljavila reformacija, je mesto postalo luteransko. Njegova naslednika sta bila Ambrosius Moibanus (1494–1554)¹⁸ in Adam Curaeus (1527–1566). Curaeus, ki je bil Melanchthonov učenec, je leta 1554 postal duhovnik cerkve Sv. Elizabete, leta 1557 pa cerkveni in šolski inšpektor. Njegov mlajši brat Joachim (1532–1573), učenec wittenberške reformacije in Kasparja Peukerja (Caspar Peucer, 1525–1602), je bil duhovnik v vojvodini Brieg. Pod Curaeusovim vplivom se je v Wrocławu oblikoval krog simpatizerjev kalvinstva. Nasproti temu krogu je stal ortodokсни luteranec Esaias Heidenreich (1532–1589), duhovnik cerkve Sv. Elizabete v času Dudićevega bivanja v Wrocławu (1569–1589), ki je z Dudićem tudi večkrat razpravljajal.

Že kmalu po prihodu v Wrocław je Dudić pisal Zachariasu Ursinusu v Heidelberg s prošnjo, da bi mu predlagal primerne tutorja za njegove sinove. Ursinus mu je v odgovoru predlagal Quirinusa Reuterja. Reuter je študiral v Heidelbergu pri Pierru Boquinu (1518–1582), Immanuelu Tremelliusu (1510–1580), Zanchiju in predvsem pri samem Ursinusu. 13. aprila 1580 se je z dovoljenjem palatina Johanna Casimirja (1543–1592)¹⁹ odpravil v Wrocław, kjer je do leta 1583 delal kot tutor Dudićevih sinov.²⁰ Od leta 1583 do leta 1585 pa je bil domači učitelj pri Dudićevih, nasprotno, luteranski teolog Salomon Gessner (1559–1605). Gessner je leta 1583 magistriral v Straßburgu (Strasbourg), leta 1593 pa je dobil profesuro v Wittenbergu.

Dudićeva odločitev, da prek Ursinusa poišče domačega učitelja iz reformiranih teoloških krogov v Heilderbergu in ga v osebi Quirinusa Reuterja pripelje v Wrocław, kaže na to, da je Dudić krepitev kalvinskega

18 Kartograf Martin Helwig (1516–1574) je bil Moibanusov naslednik na Maria-Magdalenen-Gymnasium v Wrocławu.

19 Gábor ALMÁSI, Andreas Dudith (1533–1589): Conflicts and Strategies of a Religious Individualist in Confessionalising Europe, v: Jeanine DE LANDTSHEER in Henk NELLEN (ur.), *Between Scylla and Charybdis: Learned Letter Writers Navigating the Reefs of Religious and Political Controversy in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 2010, str. 161–184, tukaj str. 167, op. št.13.

20 Prim. *Andreas Dudithius Epistulae*. 5. zvezek (2005). Kot v op. št. 2, str. 281, op. št. 6.

vpliva – predvsem v svoji družini, toda tudi v mestu Wrocław – vrednotil kot zelo pomembno in si zanjo zavestno prizadeval. Iz njegovega pisma Ursinusu 28. decembra 1579 je razvidno, da je svojemu sinu na vsak način hotel priskrbeti učitelja, ki je sam Ursinusov učenec.²¹ A tudi že pred letom 1573 je bil učitelj Dudićevih otrok nek drugi Ursinusov učenec, Stephan Reich (Richius).²² Tega je nasledil Karl Oslevius iz Oelsa v Šleziji (1526–1584), ki je od leta 1578 živel pri Dudićevih v Paskovu. In še tretji heidelberški študent Petrus Calaminus (tudi Röhrer, 1556–1598) je Dudićevo družino spremljal iz Paskova v Wrocław.

Dudić je svojega sina Andreja ml. najbrž tudi nameraval poslati na študij k Ursinusu v Heidelberg. Slehernega izmed omenjenih učiteljev je angažiral na podlagi osebnih priporočil različnega izvora, kar spet dokazuje tako širino kot gostost mreže Dudićevih protestantskih povezav.

Podobno kakor že na Moravskem je bil Dudićev dom tudi v Wrocławu prostor srečevanja, celo nekakšno središče kalvinsko-reformiranega kroga, katerega pripadniki so v njem živeli skupaj z Dudićevo družino.²³ Oblikovanje tega kroga je imelo oporo v že obstoječih navezah med vplivnimi družinami v Volilnem palatinatu in v Šleziji. Povezave družine Camerarius z osebami iz Wrocława ali v Wrocławu prek očeta Joachima Camerarius st. (1500–1574) in sina Joachima Camerarius ml. (1534–1598) so dokazljive, npr. iz njune korespondence.

Veliko članov wrocławskega kroga je bilo med seboj sorodstveno ali prijateljsko povezanih in so postali del te skupine po osebnih priporočilih ter prijateljskih vezeh. Tako se je krog širil. V njem so razpravljali o teoloških temah, na primer o kalvinsko navdahnjeni kristologiji in nauku o sveti večerji, kot so ju v 70. letih zagovarjali wittenberški teologi, ter o reakciji nanju v luteranski formuli soglasja *Formula concordiae*. Nekateri člani so morali zaradi javnega izpovedovanja kalvinstva zapustiti Wrocław. Ni pa vsak član pripadal ožjemu krogu reformirano usmerjenega

21 Glej: Dudith à Zacharias Ursinus, Breslau (Wrocław), le 28 décembre 1579, v: *Andreas Dudithius Epistulae*. 6. zvezek. Kot v op. št. 2, str. 280–282.

22 Reich je pozneje dokončal svoj študij za poklic zdravnika.

23 Ruth KOHLNDORFER-FRIES, *Diplomatie und Gelehrtenrepublik. Die Kontakte des französischen Gesandten Jacques Bongars (1554–1612)*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2009, str. 254.

Dudića ali Johanna Crata von Kraffttheima. Obstajala je razlika med »zaupniki« in »obrobniki« člani: »obrobni« člani so bili sicer v stiku z reformiranimi, toda skupini so se najbrž pridružili iz pretežno humanističnih razlogov.

Središčna osebnost tega kroga je bil prav omenjeni Johannes Crato von Kraffttheim, ki je študiral teologijo v Wittenbergu in medicino v Padovi ter bil kot zdravnik v službi dunajskega dvora. Po letu 1550 je več let – s prekinitvami – prebival v rojstnem Wrocławu, kjer je pravzaprav tvoril srce tamkajšnjega ilegalnega kalvinstva. Leta 1583 se je v Wrocławu nastanil za stalno in postal Dudićev sosed. Kraffttheimove simpatije do kalvinstva niso mogle ostati skrite, kar je gotovo ogrožalo njegov položaj na cesarskem dvoru.

Dudić ni bil edini, ki je vrata svojega doma v Wrocławu odprl za srečanja tega kroga izobražencev. Tako je ravnal tudi njegov zaupnik Daniel Engelhart (Durangelus, 1553–1624) mlajši. Krog je zbiral može različnih poklicev. Med njimi je bil Melantchthonov učenec in polihistor Jacob Monau (1546–1603), ki je po Cratovi smrti prevzel vodilno vlogo med wrocławskimi kalvinci, prav tako pa tudi Johannes Matthäus Wacker von Wackerfels (1550–1619), Cratov ščitenec, ki je služboval kot dvorni svetnik in diplomat. Wackerfels je tudi sam kot tutor spremljal nekega drugega člana tega kroga na njegovi *peregrinatio academica*, namreč Nikolausa III. Rehdigerja (1555–1616), po rodu iz trgovske oziroma bankirske družine.

Član jedra je bil tudi wrocławski mestni zdravnik Johann Hermann (1527–1605). Pred tem je bil telesni zdravnik na dvoru saškega volilnega kneza, a je moral ta položaj zapustiti zaradi svojih kalvinskih nagnjenj. V Šleziji je imel položaj telesnega zdravnika vojvod iz Liegnitza, Briega in Münsterberga. Med člani je bil tudi Seyfried (Siegfried) Rybisch (1530–1584), cesarski svetnik in član asesor cesarskega sodišča v Šleziji. Rybisch velja za očeta novejše ikonografije in šlezjskih antičnih študij.²⁴

24 Kratek Rybischev življenjepis najdemo v: *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, 32. zvezek (Ro–Rz). Leipzig und Halle: Johann Heinrich Zedler, 1742, str. 2070. Več o patricijski rodbini Rybisch, ki je izhajala iz Büdingenna v Hessnu, in še posebej o Seyfriedovem očetu Heinrichu Rybischu ter njegovih umetniških skladih v Wrocławu pa v: Katarzyna SULEJ, *Fundacje artystyczne*

Ne smemo pozabiti tudi wrocławskega mestnega svetnika Alberta Behra in mestnega zdravnika ter filozofa Martina Weinricha (Vratislaviensis, 1548–1609), ki je poučeval tudi fiziko.

Sklep

Dudića lahko zaradi raznovrstnih znanstvenih interesov in spremenjajočih se verskih simpatij z besedami Gáborja Almásija označimo kot heterodoksnega humanista.²⁵ Quirinus Reuter, ki je po Dudićevi smrti objavil njegovo biografijo, ga nasprotno označuje kot kalvinca. Poročal je, da je Dudić vsak dan del dopoldneva posvečal branju *Nove zaveze* s komentarji Calvinovega naslednika Beze in spisov Zanchija, Ursinusa ali Antoina de la Roche Chandieuja (1534–1591) ter drugih.²⁶ Temu lahko verjamemo, saj je Reuter več kot dve leti stanoval v Dudićevi hiši, sodeloval pri njegovih poslih in užival njegovo polno zaupanje. Tudi z objavo Dudićevih *Orationes*²⁷ v letu 1590 je hotel poudariti, da so bila Dudićeva unitaristična/antitrinitarna nagnjenja le bežna epizoda.²⁸

Lingelsheim, ki je načrtoval izdajo Dudićevih spisov, ga je prav tako hotel predstaviti kot reformiranega in zmanjšati pomen njegovih antitrinitarnih simpatij kot kratkega intermezza brez posledic. Do načrtovane izdaje pa ni prišlo, ker mu ni uspelo, da bi zbral Dudićeva pisma, ki bi ustrezala temu konceptu.²⁹

Na vprašanje o Dudićevi konfesionalni umestitvi moramo odgovarjati v luči njegovih političnih in diplomatskih funkcij v službi habsburškega cesarskega dvora. Kot uradnik in oficialni odposlanec rimskokatoliškega vladarja je imel pri izražanju svojih verskih preferenc na razpolago le

wrocławskiego patrycjusza Heinricha Rybischa (1485–1544). (Biblioteka dawnego Wrocławia 8.) Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2011.

25 Gábor ALMÁSI, *The Uses of Humanism. Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe*. Leiden: Brill, 2009, str. 239 isl.

26 GILLET, *Crato von Crafftheim und seine Freunde*. Kot v op. št. 4, str. 317.

27 Pet Dudićevih govorov s Tridentskega koncila je dostopnih v hravščini. Glej op. št. 4.

28 Theodor Julius NEY, Reuter, Quirinus, v: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 56 zvezkov, 1875–1912; 28. zv. (1889), str. 328–329.

29 Glej: KOHLNDORFER-FRIES, *Diplomatie und Gelehrtenrepublik*. Kot v op. 23, str. 256.

malo maneverskega prostora. Pri javni podpori kalvincem ali celo antitrinitarcem je moral biti skrajno previden. Verjetno se je prav zaradi politične kalkulacije po ponovnem nastopu cesarske službe leta 1572 oddaljil od svojih antitrinitarnih simpatij. Kljub prizadevanju, da se javno ne bi preveč oddaljil od vladajočega teološkega mnenja, pa je očitno, da je vzdrževal »sumljivo« tesne stike s heterodoksnimi tokovi. Prav zaradi tega je zanimiva osebnost tako za zgodovinarske kot teološke raziskave.

Iz nemščine prevedla Marko Kerševan in Nenad H. Vitorović

UDC 284.1:316.323.6
27-72:322

Marko Kerševan

Protestantism at a time of crisis and criticism of modern society

The article draws on the historical-sociological thesis that Protestant Christianity is interwoven with features of modern western society such as: individualism, work ethics, enterprise and market orientation, rationalisation together with the development of science and technology, the tendency towards the nuclear family, increasing gender equality, political democratisation, secularisation and desacralisation, and the rise of nationalisms. Protestantism gave support and encouragement to those features, and was itself – in its own social modes of existence – under their influence. However, it could also inhibit and critique their absolutisations. What might be the possibilities of Protestantism in the situation of the crisis of modern society compared to the possibilities of other currents of Christianity as well as other religions or spiritualities? The article is especially concerned with the relationship between the principle of religious freedom and the Protestant understanding of faith. The Protestant understanding of faith as an “inner” personal relationship between God and man is even today a strong support for the principle of religious freedom in a religiously pluralistic society, which also requires (self)restraint in outward expression.

UDK 886.2"14/15":929 Dudić A.
261:284

Luka Ilić

Ein frühneuzetlicher Gelehrte zwischen Konfessionen:

Die protestantischen Vernetzungen von Andreas Dudith (1533–1589)

In der bisherigen Historiographie gilt Andreas Dudith von Orehovica (auch Sbardellati) als eine umstrittene Figur: Autoren wie Quirinus Reuter und Georg Michael Lingelsheim haben ihn als Reformierten angesehen; von anderen wurde er, wegen seiner Freundschaft mit Fausto Sozzini und Jacobus Paleologus, als Anhänger des Antitrinitarismus bezeichnet. Ab 1579 lebte Dudith im lutherischen Breslau und wurde dort in der St. Elisabeth-Kirche beigesetzt – das voraussetzt, dass die Kirchenleitung hat seinen Glauben als evangelisch betrachtet.

Der von kroatischen und italienischen adligen Familien stammende und in Buda geborene Dudith hat in Breslau, Venedig und Padua studiert. 1562 wurde Dudith römisch katholischer Bischof von Knin, 1563–1567 war er Bischof von Fünfkirchen. 1562–1563 als Vertreter des ungarischen Klerus auf dem Konzil von Trient, setzte er sich für Reformen ein. Er verließ die alte Kirche um 1567 und erklärte sich für konfessionsneutral. Die letzten

Jahre seines Lebens verbrachte Dudith in Polen, wo er u.a. in Krakau wohnte. Zwischen 1576 und 1579 hielt er sich in Mähren auf, und assoziierte sich mit dem *Unitas Fratrum*.

Es kann nachgewiesen werden, dass Dudith in ein weitreichendes reformiertes Netzwerk eingebunden war. Dazu gehörten schweizerische Theologen wie Théodore de Bèze aus Genf, mit dem er ab dem Ende der 1560er Jahre im Kontakt stand, sowie Josias Simler und Johannes Wolf in Zürich. Im Alten Reich war er durch seinen Briefwechsel mit den Heidelberger Professoren Girolamo Zanchi, Thomas Erastus und mit dem in Breslau geborenen Zacharias Ursinus verbunden. Gleichzeitig führte Dudith eine Korrespondenz mit Gelehrten, die mit der reformierten Theologie sympathisierten, den sogenannten Kryptokalvinisten, in Wittenberg, Leipzig, Nürnberg und Altdorf. Zu diesem Kreis gehörten auch Johannes Crato von Krafftheim (ebenso aus Breslau gebürtig) und Hubert Languet; beide waren zeitweise am Wiener Hof tätig gewesen.

Das reformierte Netzwerk von Dudith soll durch die Untersuchung seiner umfangreichen und in der größtenteils bereits veröffentlichten Korrespondenz dargestellt werden. Neben Dudiths Briefwechsel stellt seine teilweise rekonstruierte Bibliothek ein weiteres Quellenkorpus dar, das deutlich macht, welche Bücher reformierter Autoren er besaß. Auf der Grundlage seiner Anmerkungen und Marginalien kann seine Auseinandersetzung mit den Werken der Zeitgenossen untersucht werden. Es wird gefragt, wie sich Dudiths reformiertes Netzwerk entwickelt hat und welche Themen für die Korrespondenz zentral waren. Bestimmte theologische Fragen erscheinen wiederholt in Dudiths Briefen in den Jahren, die er in Schlesien verbrachte, und es ist offensichtlich, dass seine Abendmahlsauffassung der reformierten Position ähnelt. Der Vortrag untersucht, wie die zentralen Themen des schriftlichen Austauschs Dudiths seine Interessen im Zeitraum, in dem sie geschrieben wurden, widerspiegeln.

Prevod povzetkov v angleščino: *Margaret Davis*
Bibliografska obdelava: *Alojz Cindrič*